

A revíziótól a fóliázásig – Kis magyar cenzúratörténet

Szerző: Danyi Gábor

A betiltott könyvek története hosszú évszázadokra nyúlik vissza. Nem telt el száz év a könyvnyomtatás feltalálása után, a különböző cenzúrahivatalok már egész Nyugat-Európában működtek. A modern sajtó és a cenzúra kéz a kézben fejlődött, hatalmas bürokratikus rendszerek épültek fel Franciaországban és Spanyolországban, amelyek idővel nemcsak a nyomtatott sajtóra és a könyvekre, hanem a vizuális művészetek valamennyi ágára, sőt az előadó-művészetekre, a színházra és az operára is kiterjedtek. A bécsi és grazi illetőségű színműíró és színész, Johann Nepomuk Nestroy szerint, aki több ízben vendégszerepelt Budapesten és Pozsonyban a 19. század közepén, a cenzúra „krokodil módjára lesekedik a gondolatok folyójának partján, hogy leharapja az arra úszó írók fejét”.

A magyar íróknak persze nem kellett a szomszéd-
ba mennie egy kis cenzúráért. Jobban mondvá időnként mégis kellett: a könyvnyomtatás fokozatos elterjedésével a bécsi udvar ugyanis törekedett arra, hogy a Magyar Királyság területén a nyomdák működését engedélyhez kösse, és a megjelenés előtt álló könyveket előzetes cenzúrának vesse alá. Mindez azonban nem ment zökkenőmentesen. A Habsburg Birodalom cenzurális törekvései időről

időre a magyar rendek ellenállásába ütköztek. Ráadásul a három részre szakadt Magyarország korában az ország középső részét megszálló török uralom elől a nyomdák a Felvidékre és az Erdélyi Fejedelemségbe települtek át, utóbbi területen pedig olyan magas fokú vallásszabadság uralkodott, hogy szinte valamennyi vallásos jellegű kiadványt meg lehetett jelentetni.

Az ellenreformáció időszakában a tiltott könyvek közé mindenekeelőtt a protestáns biblíamagyarázatok, imádságoskönyvek tartoztak, amelyeket – főleg az evangélikus olvasók igényeit kielégítendő – többek között nyugat-dunántúli nyomdák nyomtattak ki titokban, gyakran a nyomtatás helyét és idejét meghamisítva. A külföldről származó kiadványok ellenőrzésének eszköze a revízió volt, amelyet a nyomdászok ugyancsak igyekeztek elkerülni a hamis impresszumok segítségével. A vallási – elsősorban katolikus – cenzúra Mária Terézia idején kiegészült a felvilágosodás eszméi elleni harccal. Az évszázadokon át gyakorolt vallási cenzúrát II. József vallási türelmet hirdetõ rendelete enyhítette, és egy új, felvilágosultabb, világi fennhatóságú cenzurális rendszert eredményezett. Ennek keretében csak a legszélsőségesebb módon

vallás- és államellenes vagy vállalhatatlanul erkölcs-telennek tekintett műveket tiltották be. A francia forradalom, a napóleoni háborúk, majd pedig a magyar reformtörekvések időszakában a cenzúra ismét szigorúbbá vált.

A nyomtatás jelentette nyilvánosság mellett évszázadokon keresztül létezett egy kéziratok irodalmi nyilvánosság is, amely a politikai cenzúra miatt betiltott műveket is felölelte. A kéziratok szövegek terjedése gyökeresen eltérő logikát követett, mint a nyomtatottaké: a legfontosabb szereplővé a másoló lépett elő, aki biztosította e szövegek reprodukcióját és körforgását. Kölcsény Ferenc erős közéleti dimenzióval rendelkező *Országgyűlési napló*jához hasonlóan Kazinczy Ferenc *Fogsággom naplóját* is „kényes portékának” tartották a kortársak, attól félve, hogy a Martinovics-féle összeesküvésben részt vevő szerző emlékirata nem fog átmenni a cenzúrán. A félelem beigazolódt: a mű Kazinczy életében nem látható nyomdafestéket, csupán kéziratok formában terjedt az olvasók szűk köreiben, amit a fennmaradt hat teljes és öt töredék másolat létezése bizonyít. Nem véletlen, hogy mindkét mű nyomtatásban történő megjelenésére 1848-ig, a sajtószabadság kivívásáig kellett várni.

Az 1830-as években a reformszelméket hangoztató írárok – mint Széchenyi István *Stadium* vagy Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című művei – külföldön láthattak csak napvilágot, és csempészárúként juthattak csak vissza az országba. Hasonló volt a helyzet Táncsics Mihály *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* című 1844-ben írott munkájával, amely a cenzúrát a legnagyobb bűnnek tekintette és a szólásszabadságot alapvető emberi jogként tételezte. Táncsics művének kiadását magyarországi kiadó nem vállalhatta, így az végül Lipcsében jelent meg, hamis nyomdahellyel. A külföldi kiadás nem kis aggodalmat váltott ki a hatalom köreiben, kisvártatva elrendelték a pozsonyi és pesti könyvkereskedésekben található több száz példány elkobzását.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc leverését követően a cári cenzúra és az adminisztratív elnyomás ismét erősödött. A forradalom

bukása után a számkivetettség éveit a döblingi elmeógyógyintézetben töltő Széchenyi István írásait és újságcikkeket konspirált módon, álneven, külföldön kényszerült megjelentetni. Ekkor készült el nagy hatású irata, a Bach-korszak berendezkedését maró iróniával ostorozó és az osztrák propaganda hazugságait leleplező *Ein Blick* (Egy pillantás), amelynek megjelenésére a Habsburg Birodalomban semmi esély sem volt. A félezer oldalas, német nyelvű könyvet 1859-ben, Londonban sikerült kinyomtatni, a terjesztését pedig levelezőlista alapján titokban kezdték el, így néhány példány az Osztrák Császárságba és a Magyar Királyságba is eljutott. Széchenyit állandó rendőri megfigyelés alá vonták, besúgók jártak hozzá, házkutatást tartottak nála és barátainál, és Adolf Thierry rendőrniszter hamarosan döntő bizonyítékokat tudhatott magának az *Ein Blick* szerzőségével kapcsolatban. A bécsi apparátus fokozódó elnyomásával és a kedvezőtlen nemzetközi politikai helyzettel szembesülő Széchenyi kilatástalannak látva helyzetét 1860 áprilisában öngyilkosságot követett el. Az általa is szorgalmazott kiegyezésre hét évvel később került sor, s ennek köszönhetően az előzetes cenzúra is megszűnt.

Az I. világháború kitörése után életbe léptették a hadicenzúrát, amely számos témát helyezett tabu alá, beleértve a béketerveket, az ellátási nehézségeket, a fronton uralkodó hangulatot, a hátszágai sztrájkokat. A napilapoknak a kicenzúrázott, üresen maradt helyeket más anyagokkal kellett kitölteniük – igaz, ez nem mindig sikerült. Nem véletlenül utalt erre a jelenségre Németh László, amikor a hallgatás és a beszédesség váló fehér foltok poétikájáról írt: „Ha vannak szavak, van szó, melyet tilos leírni, ne írjuk le. A le nem írásszóljon, mint fehér hézag vagy kolumna az első világháború cenzurált újságlapjain. Nem kell leírni, de úgy kell leírni, hogy a fehér folt ott legyen a helyén.” A hadicenzúrával az irodalmi és politikai közlésformák tehát rejtjelesebbé váltak. A háborús propaganda sok értelmiségit bezippantott, de akadtak olyanok, akik a háborúellenesség hangján szóltak meg. Babits Mihály háborúellenes verse,

a „Fortissimo” közlése miatt a *Nyugat* vonatkozó lapszámát elkobozták, és bűnvádi eljárást indítottak a költő ellen. A vallásellenesség vádjának alapját az képezte, hogy a vers az Istenhez intézett ima hasztalanságát hangoztatta, ezért úgy vélték, közbotrány okozására alkalmas. A vers csak a szólásszabadságot deklaráló őszirózsás forradalom után jelenhetett meg.

A Horthy-korszak autoriter politikai berendezkedése javarészt az utólagos cenzúrát részesítette előnyben, de 1921 előtt és 1938 után az előzetes cenzúra gyakorlata érvényesült. A konzervatív-keresztény ideológia elsősorban a baloldali politikai műveket, a valláskritikus és erkölcsellenek nyilvánított írásokat igyekezett kigyomlálni a nyilvánosságból. A Horthy-korszakban mintegy 70 verseskötetet tiltottak be. Radnóti Miklós *Újmódi pásztorok éneke* című 1931-ben megjelenő kötetének példányait a rendőrség elkobozta, a költőt pedig szeméremértés és vallásgyalázás vádjával fogták perbe. Ezzel párhuzamosan állították bíróság elé (nem először és nem is utoljára) József Attilát is: a költő forradalmi verseit is tartalmazó *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* példányait már azelőtt lefoglalták a nyomdában, hogy a terjesztésük elkezdődhetett volna.

Magyarország német megszállását követően megkezdődött a náci fajelmélet szerint alsóbbrendű zsidó szerzők műveinek begyűjtése és megsemmisítése. Az akció Kolosváry-Borcsa Mihály sajtóügyi kormánybiztos vezényelte le, aki *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című bibliográfiájában már egy évvel korábban kijelölte azokat a feladatokat, amelyek célja a kiadók, kereskedők és könyvtárak könyvvállományának „zsidótlantása” volt. A begyűjtött mintegy 22 vagonnyi, közel félmillió példányt 1944. június 16-án semmisítették meg az Első Magyar Kartongyár telephelyén. A sajtónyilvános eseményen maga Kolosváry-Borcsa hajította az első megsemmisítésre ítélt könyvet a papírzúzó malomba. Nem véletlenül esett a választása Kiss József verseskötetére. A kormánybiztos ugyanis úgy vélte, hogy a zsidó térfoglalás *A Hét* című folyóirat alapítójának te-

vékenységével kezdődött. A papírzúzó malomban külföldi zsidó szerzők mellett olyan magyar írók által jegyzett köteteket őrlöttek péppé, mint Balázs Béla, Dénes Zsófia, Fenyő Miksa, Füst Milán, Osváth Ernő, Szabó Ervin, Szép Ernő vagy Zsolt Béla.

A Vörös Hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan, 1944 decemberében megalakuló Ideiglenes Nemzeti Kormány szinte azonnal elrendelte a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek forgalomból való kivonását és megsemmisítését. Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően államosították a nagyvállalatokat, amelyekből állami kiadványvállalatok alakultak. A Magyar Dolgozók Pártja irányítása alatt megalakult az Országos Könyvhivatal, amely a cenzúra első számú intézményévé vált. A Vértesi György igazgatta hivatal működése hatékonyan akadályozta meg, hogy a magyar irodalom értékes alkotásai eljussanak az olvasókhoz. Számos külföldi és magyar író került indexre, köztük Füst Milán, Kassák Lajos, Németh László, Ottlik Géza és Weöres Sándor. A Rákosi-diktatúra sötét éveit után az 1956-os forradalom időszakában éledt újra a sajtószabadság, igaz, a szovjet intervenció hamar elsöpörte. Kádár János hatalomra kerülésével a hatalomgyakorlás módja és a cenzúra eszközei is némiképp megváltoztak.

A Kádár-korszakban az állami kiadók szerkesztői, lektorai maguk voltak a cenzorok, a kiadási engedélyekre a Kiadói Főigazgatóság nyomta rá a pecsétjét. A korszak cenzúrája nagymértékben informális gyakorlatokra épült, vagyis a publikációs kérdések gyakran szerkesztőségi szobákban lefolytatott beszélgetések, telefonos egyeztetések során dőltek el. A korszak legfontosabb tabutémáit a Szovjetunió vezető szerepének megkérdőjelezése, az „ideiglenesen” Magyarországon állomásozó szovjet csapatok jelenléte, Kádár Jánosnak az 1956-os forradalom leverésében játszott nem éppen dicső szerepe jelentették, de ugyanúgy nem lehetett beszélni a homoszexualitásról, a pornográfiáról, a mélyszegénységben élők vagy a határon túli magyarság sorsáról sem. A klasszikusok szövegeit a politikai igényekhez igazítva gyakran megcsonkítva vagy átírva adták közre.

A Kádár-korszak kulturális életének egyik központi fogalma az öncenzúra volt, amely a rendszer tabuinak a belsővé tételét, az azoknak való „önkéntes” megfelelést jelentette. Sokan e jelenséget jóval károsabbnak tekintették a cenzúránál, hiszen vélt és valós motívumok, hivatalos tilalmak és egyéni félelmek egyaránt keveredtek benne, és még ködösebbé tették a határait annak, hogy miről lehet büntetlenül beszélni. Az 1956-os forradalom leverése utáni félelem légkörében a Kádár-korszak irodalmának egyik jellegzetes beszédmódjává a „virágnyelv”, olvasói habitusává pedig a sorok közötti olvasás vált. Ez azt jelentette, hogy a történelmi behelyettesítés eszközével élve, például a 19. századi Lengyelország viszonyairól beszélve lehetett rendszerkritikus módon tárgyalni a Kádár-rendszer valóságát a hivatalos keretek között – ahogy az Spiró György *Az Ikszek* című regényének esetében történt.

A korszakban a tiltott könyvek közé tartoztak az úgynevezett *szamizdat* kiadványok. Maga a kifejezés az orosz nyelvből származik, és „önkiadást” jelent. Abban a helyzetben ugyanis, ahol az állami cenzúra megfosztotta a rendszerkritikus szerzőket a publikálás jogától – mint ahogy az a Szovjetunióban és a szovjet blokk más országaiban történt –, az íróknak nem maradt más választása, mint hogy maga másolja, maga terjessze és maga adja ki a művét. Az írógép és indigó, majd különböző alternatív nyomtatási technikák segítségével sokszorosított cenzúrázatlan kiadványok olvasói láncokat hoztak létre és a gomba spórához hasonlóan terjedtek. A vasfüggöny keleti oldalán szinte mindenütt felbukkanó és a hatóságok által kriminalizált szamizdat kiadványok közé Magyarországon mindenekelőtt a vallási közösségek, a neoavantgárd művészet, az experimentális irodalom, valamint a politikai ellenzék köreiben megszülető írások tartoztak. A Kádár-korszak legmarkánsabb hangú szamizdat költőjévé Petri György vált, akinek különutas költészete egyaránt elutasította a Kádár-korszak nyelvi prűderiáját, hazug klisérendszerét és az ezzel összefonódó allegorikus közösségi versnyelvet is. *Örökhétfő*

és *Azt hiszik* című verseskötetei a korszak egyik hosszú életű szamizdat kiadói vállalkozása, az AB Független Kiadó gondozásában jelentek meg.

A rendszerváltás után a kulturális élet keretei kitágultak, korábban kiadatatlannak számító könyvek árasztották el a könyvpiacot. Úgy tűnt, hogy a szólásszabadság szükségszerű korlátainak megtartása mellett a cenzúra jelensége a múltba szorul vissza. Erre azonban az utóbbi évek jócskán rációfoltak. A Nemzeti Együttműködés Rendszerében a jobboldali kultúrharc az egyoldalú kultúrafinanszírozásban, a szakmai szervezetek kivéreztetésében, a szakmai autonómia megkérdőjelezésében, egyes szerzők lejárátásában öltött testet. De nem csak ebben. A „gyermekvédelminek” csúfolt, homofób törvény értelmében, amely másodrendűvé degradálja a nemkívánatos szexuális orientációjú állampolgárokat, betiltották a „születési nemnek megfelelő önzonosságtól való eltérést” és a szexualitást *öncélúan* ábrázoló termékeket. A könyvesboltokban megjelentek a felnőttrészelegre száműzött, befőlíazott kiadványok, miközben súlyos pénzbírságokat szabtak ki azokra a forgalmazókra, akik a meg lehetőségen homályos rendelkezéseknek nem vagy nem maradéktalanul tettek eleget.

De ahogy a fentiek is bizonyítják, a cenzúra gyakran az ellenkező hatást éri el: hosszú távon az olvasók száma megsokszorozódik. Emlékeztetes, hogy „homoszexuális propaganda” és „abnormális életformák mesekönyvbe csempészése” címén az egyik szélsőjobboldali párt képviselője egy sajtótájékoztatón kitépdeste és ledarálta a *Meseország mindenkié* című meseantológia egy példányának lapjait. Ennek oka az volt, hogy a kötet a kiközösítés, az örökbefogadás, a csonka családok témáinak megszólaltatása mellett a roma, transznemű vagy homoszexuális szereplők reprezentációját is felvállalta. Míg itthon a meseantológiát lefőlíazták, addig a legtöbb európai könyvesboltban már kapható angol, német, francia, lengyel és sok más nyelven. A műanyag fóliák lebomlási ideje több száz év is lehet. A cenzúraeszközök működötté rezsiméke ennél rövidebb szokott lenni.

X 359.197

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001454803

Betiltott könyvek

X 359197

hvg könyvek